

Կ. Բ. ԳՐԱԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԵՆԻՅՈՒՆ Գրադարանի Գրադարանային քարտեզը, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1966, 504 էջ, գինը 2 ռ. 75 կ.:

Պարարգի բարձր լեզվաբանական գիտությունը հայտնի է հարյուրավոր տարիներ առաջ¹, իսկ Ստեփանոս Սյունեցին (մ. թ. VIII դ.) «Բարձր լեզվաբան»-ի (սահմանափակ բարձրների) շարքում գնում է զվարճալիքներ, այսինքն Պարարգի բարձր, Բարձրագիտության մասնագետները (Ք. Պատկանյան, Հ. Աճառյան և ուրիշներ) բավականաչափ զբաղվել են Պարարգի բարձրագիտության հետևյալ հարցերի լուծման հետևանքով, սակայն նա մինչև այժմ էլ մնացել է զիսական հետաքրքրության առարկա:

Պատճառն այն է, որ Պարարգի մարզը մեծ է, յուրաքանչյուր վայրի խոսվածքի մեջ կան առանձնահատկություններ և տարբերակներ, ուստի Պարարգի բարձր լեզվական աստանդարտը չունի, յուրաքանչյուր զարարագիտի իր այլերի գյուղի խոսվածքն է համարում Պարարգի աստանդարտը և մերժում է այլ գյուղերի տարբերակը: Այդ պատճառով էլ զարարագիտի գծավորությամբ կուսումնասիրել Պարարգի բարձր:

Վերջին տասնամյակներում գիտական գրականության մեջ արտասովորաբար այն կարծիքը, որ Պարարգի մարզում, բացի Պարարգի բարձրից, կան «Ս» հյուղի հրկու բարձրներ (Հագրութի և Շագախի) և «Է» հյուղի մեկ բարձր (Մարագայի): Հայտնի էին նաև Ներքին և Վերին Զալլունների խոսվածքները, որոնք պատկանում էին Ուրմիա-Սալմաստի բարձրներին: Մարագա գյուղի բարձրը Պարագահայաստանի Մարագա գյուղից է գաղթած, իսկ Զալլունների բարձրը՝ Ուրմիայից կամ Սալմաստից:

Զեյթունայից տեղեկություններին՝ Հոնային Պարարգի մարզի բարձրության պատկերը մեծ էր զեռ ազդու, իսկ Պարարգի բարձրի պարզիմը՝ շուտով: Վերջերս ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչությունը Կ. Ս. Դավթյանի հեղինակությամբ լույս է բերել մի աշխատություն, որ կրում է «Հոնային Պարարգի բարձրության քարտեզ» խորագիրը: Աշխատությունը ամփոփում է Հոնային Պարարգի մարզի բարձր:

Բարձրի նյութերի բարեխիղճ և մանրամասն փաստագրությունը, Հեղինակը չանցել է հրեաների և գրի առնել բարձրության այն բոլոր տարբերակները, որոնք գյուղական ունեն առանձին շրջանների և առանձին գյուղերի խոսվածքների մեջ: Դա շատ ծանր աշխատանք է, որի կատարման համար պահանջվում են տասնյակ տարիների օրոնումներ, ճշտումներ և այլն: Դրա հետ միասին հեղինակը կատարում է ամփոփումներ և տեսական բնագիտականներ, սակայն աշխատանքի արժեքը գերազանցապես փաստագրումների մեջ է: Աշխատության ողորդում համարակալված են Հոնային Պարարգի 221 (ներառյալ նաև ազգայնական բնակչություն ունեցող) գյուղերը: Հետագայում հեղինակի առաջումը լինում է այդ համարներին: Դա հեղինակի գործը շատ հեշտացնում է, սակայն խիստ զովարացնում է բնթերցողի գործը, որովհետև բարձրության փաստերի բոլոր քարտեղները չկան, ուստի աշխատությունը մեծ է սեփականություն միայն բարձրագիտության մեջ խորացած մասնագետների համար: Աշխատության 236—257 էջերը նվիրված են բարձրների խմբավորմանը Հոնային Պարարգի Ինքնավար Մարզում: Ըստ հեղինակի՝ մարզում գյուղական ունեն վեց բարձրներ, որոնցից հրկուսը «Ս» հյուղի (Պարարգի և Մահախի), 3-րդ՝ «Ս» հյուղի (Հագրութի, Շագախի և Զալլունների և Սալմաստ-Ուրմիայի) և 1-րդ՝ «Է» հյուղի (Մարագայի):

Հեղինակը իր աշխատության այդ հատվածում հրեան է հանում յուրաքանչյուր բարձր առանձնահատկությունները, սակայն ամբողջ գիրքն ուսումնասիրելիս տարբեր բարձրների առանձնահատկությունները գրեթե չեն հանդիպում: Ելն ազգային ցայտուն և էլն ազգային շատ առանձնահատկություններով, Պարարգի բարձրը հեղինակը բաժանում է հրկու մեծ խմբերի, որոնցից առաջինի մեջ մտնում է 128 գյուղի և հրկուրդ խմբի մեջ՝ 21 գյուղի խոսվածքներ, որոնք ստորաբաժանում է 10 ենթաբարձրներին: Մահախի խոսվածքը նա առանձնացնում է որպես «Ս» հյուղի առանձին բարձր: «Ս» հյուղի Հագրութի բարձրը բաժանում է հրեք

1 Յ. Շրոգան, Գանձ Արամեան լեզուի, Ամստերդամ, 1711 (լատիներեն լեզվով):

Լնթախմբերի, որոնցից առաջինի մեջ գետեղում է 34 գյուղի խոսվածքներ, երկրորդի մեջ 1 խոսվածք (Տումի) և երրորդի մեջ՝ երեք խոսվածքներ: «Ու» գյուղի Շաղախ-Խծարբերդի բարձր մեջ գետեղում է 8 գյուղերի խոսվածքներ և Ջանյաթազի անկախ խոսվածք: Քանի որ որոշակիորեն տարբերվում են Չայունների բարձր, որ Սալմաստ-Ուրմիային է պատկանում, և Մարաղա գյուղի բարձր, որ «Է» գյուղին է պատկանում, ապա այս երկու բարձրները, չափ որոշակի տարբերություններ ունենալով նախորդներից, հեշտությամբ առանձնանում են ընդհանուր համադարձական երանդից: Հեղինակը Ղարաթազի բարձր բաժանելով 10 ենթախմբերի՝ նկարագրության ժամանակ փորձել է նրանք բոլոր տարբերությունները նշել, միաժամանակ ցուցադրելով և՛ Մեհտիշենի, և՛ Հաղրութի, և՛ Շաղախ-Խծարբերդի, այլև Չայունների և Մարաղաի բարձրության տարբերությունները, այդ պատճառով էլ ընթերցողը դժվարությամբ է կողմնորոշվում:

Ինչպես ասացինք, Ղարաթազի բարձր չունի ստանդարտ Դժվար է ցույց տալ որևէ շրջան ամբողջությամբ կամ որևէ գյուղ, որը կարողանանք վերցնել իբրև Ղարաթազի բարձր չիմք: Բարձրության յուրաքանչյուր ձևը գանազան գյուղերի խոսվածքներում ունի իր բազմաթիվ տարբերակները և չդիտես, թե որն ընտրես իբրև չիմք. այսպես՝ Ղարաթազի բարձրի բոլոր խոսվածքների մեջ անկատար դերաչը կազմվում է հետևյալ վերջավորություններով. ում-ում -ում -ամ-ում -իմ: Օժանդակ բայի առաջին դեմքն ունենում է ըմ, ում, ամ, էմ, մյուս դեմքերը՝ նույնքան տարբերակներ: Նման դեպքերում պետք է ընտրել մի ձև, համարել դա Ղարաթազի ստանդարտը և նրա համեմատությամբ դրսևորել մյուս տարբերակները: Այդ նպատակով Ղարաթազի բարձրի ստանդարտը կարելի է պատկերացնել հետևյալ տրվյալներով.

ա) ձայնավորների քմայնացում և սղում.

բ) ձայնեղ բաղաձայնների խլացում.

գ) ետնայնգվային բաղաձայնների քմայնացում.

դ) հոդակի էր, ներ, նլ, և օսի վերջավորություններ.

ե) հոլովման մեջ սեռականը ստանում է հոգ-բացառականն ունենում է ան, դործականը՝ ավ, ներդոթականը՝ ըմ վերջավորություններ

զ) ներկան կազմվում է «րմ» վերջավորություն ունեցող անկատար դերբայով, «զալ», «տալ» բայերն ունենում են «կ'ում», «տամ» ձևերը.

է) վաղակատար դերբայն ունենում է «ալ», իսկ հարակատարը՝ «ած» վերջավորություն: Անցյալ կատարյալն ունի է, էր, — էք, էք, էն վերջավորություններ.

ր) օժանդակ բայերն ունենում են ըմ, ոս, ա, ըն, ըմ, ըմ և ի, իր, առ (առ), ինք, իք, ին, ունի ա, է, հ խոնարհումներ:

Այս ստանդարտին հակադրվում է Շաղախ-Խծարբերդի ստանդարտը, որն ունի հետևյալ դժերը.

ա) բարձրում բացառականը կազմվում է միայն վերլուծական ձևով, հիմնականում «անա» մասնիկով.

բ) ունի կոշտ ր՝ հնչյունը.

գ) Ղարաթազի բարձրի հնչյունական կազմը այս բարձրում թեև ընդհանուր առմամբ դոյություն ունի, բայց բաշխվում է տարբեր ձևով.

դ) ունի «ի» և «ա» խոնարհումներ.

ե) ներկան կազմվում է ՚իս, ալիս վերջավորություն ունեցող դերբայներով (կ'իրի'իս, կարթայիս)¹.

զ) օժանդակ բայի անցյալի ձևերը բացակայում են և բոլոր եղանակների և ժամանակների անցյալի ձևերը կազմվում են վերլուծական եղանակով, այսինքն՝ ներկայի ձևերով և «լուս» լատինականիկով. կ'իրի'ս ըմ լուս, կրթթայիս ըմ լուս.

է) անցյալ կատարյալի ձև չունի, և վաղակատարը օդտադործվում է անցյալ կատարյալի փոխարեն.

ր) անցյալի վաղակատար դոյություն չունի.

թ) ապառնի դերբայն ունի ական և հազվադեպ ակուն վերջավորություն².

ժ) հարակատարի ձևերն օդտադործվում են և՛ վաղակատարի, և՛ հարակատարի փոխարեն.

¹ Կ'իրի'իս ձևը կա նաև Մարտունու շրջանի գյուղերի խոսվածքներում և ներկայացնում է Շաղախ-Խծարբերդի լրիվ ձևը (Հայ բարձրադիրություն, էջ 292—294): Հեղինակը ժխտում է նրա դոյությունը Շաղախ-Խծարբերդի խոսվածքում, ըստ երևույթին հակադրվելով մեղ: Բայց Ա. Պողոսյանի «Հաղրութի բարձր» աշխատության մեջ կարդում ենք, «Շաղախցիներից մի քանի ծերերի մոտ դեռ լսելի են անկատար դերբայի խումէյիս, կ'այիս, տայիս, մրնայիս» (էջ 165): Մեր հեղինակը կամ այդպիսի ձևերի չի հանդիպել, կամ նրա հետազոտության ժամանակ արդեն դրանք անհետացել են՝ ենթարկվելով Հաղրութի ձևերի ազդեցության:

² ակուն ձևը դործածական է Շաղախի հետ նույնացող Ղարաթազի Քեյվանի բարձրում:

ժառ) պայմանականի անցյալը կազմում է առաջատական ձևով, որը միաժամանակ և՛ բղձական է, և՛ պայմանական (կ'իրիլ իմ լսել)։

Այս ստանդարտը ցույց է տալիս, որ Շաղախ-հծարերդի բարբառը Ղարաբաղի բարբառից արմատապես տարբեր է։

Հաղրութի բարբառն իր ստանդարտը կազմում է և՛ Ղարաբաղի ձևերից, և՛ Շաղախ-հծարերդի բարբառային ձևերից. որինակ, նա կարող է անցյալ կատարյալը կազմել և՛ սովորական, և՛ վաղակատարի ձևով (կ'իրէջէ կամ կ'իրաւ ըմ)։

Շաղախ-հծարերդի բարբառով խոսողները տեղափոխվել են Ղարաբաղից և այժմ անվանվում են ղրղղեցլըք³. այսինքն՝ ղարաղաղցիք։ Շաղախ-հծարերդի բարբառի հետևողական րստանդարտը գտնում ենք Ղարաբաղի Քեյվանի բարբառում, այդ պատճառով էլ մենք հարմար ենք գտել ոչ թե Շաղախ-հծարերդի, այլ՝ Քեյվան-Շաղախի բարբառ անվանումը⁴։

Հաղրութի բարբառը ղուղաղրել է իր մեջ Քեյվան-Շաղախի և Ղարաբաղի բարբառների հատկությունները (ներկայի կազմությամբ պատկանում է «Ա» ճյուղին) և դրանով էլ անկախ բարբառ է։ Գուցե նա գաղթել է Ղարաբաղից շատ վաղուց կամ տեղացի է և երկար ժամանակ ենթարկվելով Ղարաբաղի բարբառի ազդեցության՝ վերածվել է ինքնատիպ մի համադրական բարբառի։ Ավելի հավանական է երկրորդ ենթադրությունը, որովհետև մեր տրվյալներով «Ա» ճյուղի բարբառները դասավորված են եղել Արաքսի երկու ափին անմիջապես։

Այսպիսով, Քեյվան-Շաղախի ստանդարտը հանդիպել է Ղարաբաղի ստանդարտին և այդ հանդիպման հետևանքով Ղարաբաղի բաղմաթիվ գյուղերում, հատկապես մարզի կենտրոնական մասում, ստեղծվել են խառը տիպի խոսվածքներ՝ որոշ հատկություններով նման Ղարաբաղին, և այլ հատկություններով նման Քեյվան-Շաղախին։ Ղարաբաղի ստանդարտը համեմատաբար կայուն վիճակով գտնում ենք Մարդակերտի շրջանում և Ստեփանակերտի շրջանի Նյուսիսային մասում։ Հաղրութի և Քեյվան-Շաղախի ստանդարտը գտնում ենք Հաղրութում և մասամբ Մարտունու շրջանի հարավում։ Մնացած մասերում բարբառները խառը տիպի են, բացառությամբ այն գյուղերի, որոնք անմիջապես պատկանում են «Ա» ճյուղին։ Եթե հյուսիսից իջնում ենք հարավ, Ղարաբաղի ստանդարտը թուլանում է և զնալով ուժեղանում է Քեյվան-Շաղախի ստանդարտը և ընդհակառակը։ Այդ կարծիքին է հանգել հեղինակը իր հետազոտության «Բարբառային ազդեցությունների մասին» գլխում, որ ամբողջ գրքի փաստագրա-

կան տվյալների փայլուն ամփոփումն է (էջ 233—235)։

Տասնյակ տարիներ առաջ մենք ևս հանդել ենք նույն կարծիքին, որը, զժրախտաբար, հեղինակին հայտնի չէ⁴։

Այսպիսով, այս աշխատությունն անվերապահորեն հաստատեց այն կարծիքը, որ Լեոնաին Ղարաբաղի ժարդում գոյություն ունեն ղարաբաղյան երանգով երեք բարբառներ. Ղարաբաղի, Քեյվան-Շաղախի և Հաղրութի բարբառները։

Այս աշխատության մեջ մի նորություն էլ այն է, որ Ղարաբաղում գոյություն ունի Աև-տիշենի բարբառը։ Այդ բարբառն հր երանգով հիշեցնում է պարսկահայ բարբառները, սակայն Ղարաբաղի բարբառի որոշ հատկություններ առել է իր մեջ։ Նրա ստանդարտը երևում է օժանդակ բայի ձևերի մեջ (էմ, էս, էլ, ա, էնք', էք', էն), վաղակատարի «էր» վերջավորության մեջ (յէկեր, ասեր, ք'ընացը), անցյալ կատարյալի ձևերում, որտեղ գերակշռում են սմ, աբ, աւ, անբ, աբ, աւ վերջավորությունները, առաջին դեմքն ունի մ վերջավորություն (լսամ, լսար, յսավ..., կ'րամ, կ'րար, կ'րավ...), բացառականի «ից» վերջավորության և գործիականի «օվ» վերջավորության մեջ. բարբառիս ձայնավորները չեն ենթարկվում այնպիսի փոփոխությունների ու սղումների, ինչպես Ղարաբաղի բարբառում։ Այս հատկանիշները թույլ են տալիս հեղինակին առանձնացնելու դա որպես անկախ բարբառ, և նա իրավացի է։

Աշխատության հնչյունափոխության բաժնում (23—85 էջերում) հետազոտվում են հայերեն հնչյունների փոփոխությունները Լեոնային Ղարաբաղի մարզի բոլոր մասերում։ Այնքան մանրամասնությամբ է կատարված այդ և այնպիսի հմտությամբ, որ արժանի է ամեն տեսակ գովասանքի։ Յուրաքանչյուր հնչյուն առնված է առանձին և նրա փոփոխությունները նկարագրված են առանձին։ Սակայն այդ ամենից ղժվար է լինում առանձնացնել յուրաքանչյուր բարբառին հատուկ հնչյունական երևույթները, թեև հեղինակը յուրաքանչյուր անգամ նշում է և բարբառային, և՛ գյուղական խոսվածքների առանձին դրսևորումները։ Հեղինակը նկատի է ունեցել, որ այդ բոլորն իրենց արտացոլումը կգտնեն առանձին քարտեզների մեջ, բայց ղրժ-բախտաբար քարտեզները չեն հրատարակված և սոսկ նկարագրությունը չէր կարող չստեղծել այդ բարդությունը։ Նույնը կարելի է ասել ձևաբանության մասին։ «Եանի որ քարտեզներ չկան, ուստի աշխատությունը դառնում է ղժվար մարսելի և թողնում է խառնափնթոր տպավորու-

3 Հայ բարբառագիտություն, էջ 288։

4 Տե՛ս հատկապես մեր «Հայ բարբառագիտություն» 1953, էջ 230—235, 281—292։

թյուն. թեև իսկությամբ այդպիսին չէ. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչությունն իսկապես շատ օգտավետ գործ է կատարել՝ դուրս բերելով այդ աշխատության հրատարակչությունը. թեև, ինչպես հեղինակն է դանդաղում մեզ ուղղված գրավոր դրույթյան մեջ, տպագրության ընթացքում տեղի են ունեցել բազմաթիվ վրիպումներ: Այսպես օրինակ՝ «196-րդ էջի առաջին սյունակում քիմիայի գերբայի տակ 21 անգամ տպված է քիմի. բայց պիտի լինի առաջին ձևով՝ քիմի.իս. նման վրիպակներով լիքն է դիրքը. ընդհանուր է՝ բարրառադիտական աշխատության մեջ վրիպակներից ներառվոր չէ բոլորովին խուսափել, բայց պետք է սրբագրությունը շատ ուշադիր կատարվեր, որովհետև վրիպակները այդպիսի դեպքում դառնում են անբարեխիղճ դրախտոդի դրչի տակ ծանր մեղադրանք հեղինակի նասցեին, թյուրիմացության մեջ զցում նետազոտողին:

Առանձին առարկություն չունենալով հեղինակի փաստերին և եզրակացություններին՝ ցանկանում ենք պարզաբանել նրա մի գիտողությունը: Հեղինակը 148 էջում գրում է. «...զուցե իմաստ ունենա ումա ճյուղը վերանվանել մա ճյուղ, ինչպես սա (աս, էս, իս վերջավորություններից), է (ել, ալ-ից)»:

Այսպիսի բայ կատարելը ոչ միայն իմաստ չունի, այլև գիտականորեն սխալ կլինեն, որովհետև գերբայական վերջավորության մա հրչյունին նախորդող աա, սոա, սուա, սիա, սրա (ամ, ամ, ում, ում, իմ, իմ) հնչյունները այլահնչյուններ են՝ առաջացած սղումից, քմայնացումից կամ ներդաշնակությունից, մինչդեռ ես, աս, իս, էլ, ալ գերբայական վերջավորություններին նախորդող ձայնավորները հնչածվույթներ են և ցույց են տալիս բայերի խոնարհման կարգը. Քանի որ սա, սա, սիա խոնարհումների անկատար գերբայը ունենում է միևնույն սա կամ «լա վերջավորությունը, ուստի այդ հատկանիշն առնում ենք իրրև ճյուղային հատկանիշ (սա ճյուղ, սլա ճյուղ), որպեսզի չասենք սես-աս-իս ճյուղ, կամ էլ-ալ ճյուղ»:

Իսկ սումա վերջավորության անկատար գերբայում ոչ մի խոնարհում չի երևում և սումա վերջավորությունը ամ, ամ, իմ, իմ, ում հնչյունափոխված ձևերի լրիվն է և նրանով էլ ճանաչում ենք բարրառախումբը:

Գործը իսկապես մեծ է, աննախընթաց. հեղինակը ստեղծել է մի աշխատություն, որ անմահացնում է Ղարաբաղի մարզի հայկական բարրառները:

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ա. ՂԱՐԻՅԱՆ

Ն. ԹՈՎԻՄԱՍՅԱՆ, Գրիգոր Տաթևացու սոցիալ-տնտեսագիտական հայացքները, «Միտ» հրատարակչություն, Երևան, 1966, 153 էջ, գինը 75 կոպ.:

Այս արժեքավոր գործի առաջին գլուխը (էջ 3—27) պարունակում է Գրիգոր Տաթևացու գործունեության ժամանակաշրջանի պատմա-տնտեսական ակնարկը, երկրորդ գլխում (էջ 27—85) շարադրված են մեծ մտածողի սոցիոլոգիական հայացքները, իսկ երրորդ գլխում (էջ 85—145) կատարված է նրա սոցիալ-տնտեսագիտական հայացքների խոր վերլուծումն ու արված գիտական ցնահատումը: Գրքն ավարտվում է Տաթևացու գիտական գործունեության բնութագրումը ներկայացնող համառոտ եզրակացություններով (էջ 145—153):

Գրիգոր Տաթևացին (1346—1409) ապրել ու գործել է թաթար-մոնղոլական տիրապետության շրջանում: Այդ դաժան օրերին հայ ժողովրդի գոյության պահպանման հումայի ղեկին էին նրա հոգևոր ու նյութական զարավոր մշակույթի պահպանումն ու զարգացումը, որի կենսագործման բնագավառում նշանակալից դեր կատարեցին Գլանդի և Տաթևի համալսարանները, որոնց ղեկավարներ ներսես Մշեցին, Նսայի Նշեցին, Հովհան Որոտնեցին և Գրիգոր

Տաթևացին եռանդուն գործունեությամբ զարգացման նոր աստիճանի բարձրացրին ճշգրիտ ու հասարակական գիտությունները ու պատրաստեցին շատ գիտնականներ, մանկավարժներ և մշակույթի տարրեր բնագավառների աշխատողներ:

Քաջադիկ է Գրիգոր Տաթևացու դերը՝ որպես մանկավարժ-դաստիարակի և գիտնական-մտածողի: Մեծ ու բազմաբովանդակ է նրա գրական ժառանգությունը փիլիսոփայության, տնտեսագիտության, իրավունքի և այլ գիտությունների բնագավառներում: Ն. Թովմասյանի զոդուրիկ գրքույկի «Պատմատնտեսական ակնարկ» գլխի արժանիքը ոչ միայն նրանում է, որ ցույց է տալիս Տաթևացու գործունեության գիտակ շարադրանքը, այլև հատկապես նրանում, որ տալիս է Հայաստանի տնտեսական վիճակն ու զարգացումը Բաղրատունիների խաղաղասիրական քաղաքականության մեկ և կես դար տևող ժամանակաշրջանում: Իր գիտական հարցադրումները նա հիմնավորում է Ստեփանոս Օրբելյանի, Սմբատ սղարապետի, Մխիթար Գո-